

ERŐS VILMOS

SZABÓ ISTVÁN (1898–1969)

1947-es véleményében kifejezetten a magyar nép története helyett a magyar nemzet története címet kéri számon, s ezt egyetemi előadásaiban következetesen érvényesíti (végig a magyar nemzet történetéről beszél)...

■ Szabó István 1957-ben az alábbi önéletrajzot nyújtotta be a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Rektori Hivatalába:¹

„Alulírott dr. Szabó István elemi és középiskolámat Debrecenben végeztem. Majd a Debreceni Tudományegyetem jog- és államtudományi, utána a bölcsészettudományi fakultáson szereztem végbizonyítványt. Az államtudományi doktorátust a Szegedi Tudományegyetemen summa cum laude 1923-ban szereztem meg. Ugyanott 1927-ben jogtudományi, a Debreceni Tudományegyetemen pedig 1928-ban summa cum laude bölcsészettudományi doktorátust szereztem. Mivel egyetemi éveim alatt már teljesen árva és vagyontalan voltam, már akkor kereső foglalkozást vállaltam.

Tudományos munkáim elsősorban a magyar társadalomtörténet köréből merítik témáikat. Különösen elmélyültem a magyar jobbágság történeti kérdéseinek tanulmányozásában. Tudományos munkásságom alapján a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara 1940-ben magántanárává habilitált. A Magyar Tudományos Akadémia 1941-ben levelező tagjává választott, s 1943-ban a nagyjuttalom mellékjuttalmával, a Marczibányi-juttalommal tüntetett ki. A Magyar Tudományos Akadémiának 1949-ben történt újjászervezése alkalmával kimaradtam a működő tagok sorából, s az ún. tanácskozó tagok sorába kerültem. A Tudomá-

nyos Minősítő Bizottság 1952-ben a történettudomány kandidátusává, 1957-ben pedig doktorává nyilvánította.

Az igazoló bizottság 1945 júniusában igazolt.

Leányom Budapesten a Leövey Klára Gimnázium tanára, férje Jakucs Pál, a Természettudományi Múzeum növénytarának tisztviselője. Egy gyermekük van.

Debrecen, 1957. november 12.

Dr. Szabó István sk.
egyetemi tanár”

Mi derül ki a fenti rövid életrajzból (és persze mi hiányzik belőle)?

Nem derül ki ebből az összegzésből, hogy Szabó István 1898-ban született Debrecenben, egy szappanosmester családjában. Középiskolai tanulmányait Debrecenben, a Református Kollégiumban végezte, ezután iratkozott be a Debreceni Tisza István Egyetem Állam és Jogtudományi Karára. Államtudományi doktorátust Szegeden szerzett az önéletírás szerint 1923-ban, időközben beiratkozott a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karára is, ahol 1928-ban szerzett doktori fokozatot.

Nem szerepel Szabó István önéletrajzában, hogy a doktori értekezését Debrecen 1848/49-es történetéről írta, amelyhez számos előtanulmányt készített, ezek a helyi lapokban jelentek meg. „Mivel egyetemi éveim alatt teljesen árva és vagyontalan voltam, már akkor kereső foglalkozást vállaltam” – írja a fenti önéletrajzában Szabó. Itt minden bizonnyal arra utal, hogy az 1920-as években újságírói, részben pedig nem szakképesített levéltárosi állást is vállalt. Az újságírói és levéltárosi tevékenysége alapvető összefüggésben állt egymással, hiszen a különböző debreceni napilapokban és folyóiratokban (*Hajdúföld*, *Debrecen*, *Debreceni Független Újság*, *Debreceni Képes Kalendárium*) megjelent cikkei a levéltárban összegyűjtött anyagok alapján készültek.²

Érdekes módon szintén nem szerepel Szabó István önéletírásában az alapvető tény, hogy 1928-ban az Országos Levéltárban kap állást, tehát Budapestre költözött, ahol 1943-ig különböző beosztásokban levéltárnoki tevékenységet végzett. Az 1930-as években bekapcsolódott az Országos Levéltárban a Mályusz Elemér által megszervezett ún. felvidéki településtörténeti munkálatokba. Itt a legkisebb megye, Ugocsa történetének a feldolgozását vállalta, amelyről monográfiája, Domanovszky Sándor és Mályusz Elemér előszavával meg is jelent a „Magyarság és Nemzetiség” című sorozatban, 1937-ben.

Szintén nem szerepel a szóban forgó önéletrajzban, viszont az Országos Levéltárban végzett tevékenységével alapvető összefüggésben van, hogy 1937-től Szabó István veszi át a *Levéltári Közlemények* szerkesztését, amelyet ettől kezdve alapvetően egy elmélyültebb gazdaság- és társadalomtörténeti irányultság jellemez.

Ebben az időszakban számos recenziót készít, többek között német népiségtörténeti, helytörténeti, levéltárügyi, szellemtörténeti, nagybirtoktörténeti, egyéb társadalom- és politikatörténeti stb. kérdésekről, illetve kiadványokról, mindenképp a *Századok*, a *Levéltári Közlemények*, a *Protestáns Szemle*, a *Hitel*, a *Sorsunk*, a *Magyarok*, de pl. az *Annales* folyóiratok hasábjain is.

Fontos megemlíteni mindezeken felül azt is, hogy Szabó tevékenyen részt vesz a Domanovszky-féle *Magyar Művelődéstörténet* szerkesztési munkálataiban is, valamint a *Századok*hoz kapcsolódóan is végez hasonló tevékenységet.

Szabó szóban forgó önéletírásában megemlíti, hogy 1940-ben habilitált a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, nem említi viszont a habilitációs, magántanári eljárás/előadás témakörét. Ekkori tevékenysége kapcsán fontos megemlíteni, hogy – több visszaemlékező szerint – ebben az időszakban órákat adott a neves néprajztudós, Györffy István szemináriumainak keretén belül.

Legfontosabb ekkori munkái *A magyar parasztság története* (1940), illetve *A magyarság életrajza* (1941/42), amelyeknek köszönhetően elsősorban (az *Ugocsa megye* mellett), hogy 1941-ben az akadémia levelező tagjává választotta, majd 1943-ban a nagyjutalom mellékjutalmával a Marczibányi-jutalommal tüntette ki. Ebben az időszakban mindenekelőtt Mályusz Elemérrel, Domanovszky Sándorral és – valamivel később – Hajnal Istvánnal folytat levelezést.

Fontos momentum pályafutásában, hogy Szabó István ekkor részt vesz a Teleki Intézet tevékenységében. Annak folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ben több cikket is publikál, *A magyarság életrajza* német fordítását az intézet adta ki, 1944-ben, amelynek francia és német nyelvű részletei megjelennek a *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly* című folyóiratokban is.³

1943-ban Szabót a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Történelmi Intézetébe nevezi ki (Rugonfalvi Kiss István utódaként) Hóman Bálint először rendkívüli, nem sokkal később rendes tanárnak.⁴

Szabó Istvánt 1945 után nem kívánják igazolni, B listára kerül, tevékenységét sógora, a világhírű fizikus, Bay Zoltán közbenjárására tisztázzák.

Szabó István 1945 és '48 között, bár többször is hosszabb ideig kórházi kezelésre szorul, több munkát is publikál a magyar parasztság történetéből (nagyszabású forráskiadványt is kezdeményez minderről). 1948-ban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 100. éves évfordulóján kötetet szerkeszt ifjabb Révész Imrével és Szabó Kálmánnal mindenek debreceni szakaszáról. A kötet, valamint 1948-as paraszttörténeti tanulmányai miatt súlyos támadások érik, amelyek lényegében 1954-ig eltartanak. Tanítványai, munkatársai közül többeket letartóztatnak, meghurcolnak. 1952-ben felkérést kap egy tanulmány megírására a Kossuth-émlékkönyvbe, ennek közzlése azonban (elvi ellentétek miatt) elmarad, az írás végül a *Századok*ban, illetve egy további része a Debreceni Történelmi Intézet évkönyvében jelenik meg 1957-ben (ténylegesen 1959-ben). A folyamatos támadások mintegy betetőzése Sándor Pál 1954-es cikke, amelyben Szabót és a népiségtörténetet, valamint a Domanovszky-féle művelődéstörténeti iskolát a szerző együttesen támadja, s részint fasisztának, részint feudálkapitalista történetiszemléletűnek minősíti.⁵ Szabó István az ügyben levélváltást folytat a Magyar Történelmi Társulattal, az afférba a Magyar Tudományos Akadémia is bekapcsolódik.

A történész védelmére Léderer Emma kelt a *Századok* 1955-ös évfolyamában, ott jelenik meg egyébként H. Balázs Éva cikke is a jobbágylevelek ügyében, amely azonban szintén inkább kritikát fogalmaz meg Szabóval szemben.

Életének ebben a periódusában mindenekelőtt Jakó Zsigmonddal, Ila Bálinttal, Varga Endrével, Maksay Ferencsel, Szántó Imrével vált leveleket, amelyekből életművének egyes vonatkozásaira is fény derül.⁶

Az 1956-os forradalom debreceni eseményeiben Szabó István több tanítványa is (elsősorban Für Lajos) vezető szerepet játszik, ő maga az Egyetemi Forradalmi Bizottság társelnöke.

Mindennek ellenére jelentős retorziók nem érik, sőt 1957-ben meghívást kap az ELTE középkori magyar történeti tanszékére, amit azonban nem fogad el.

Ugyanebben az évben lemond a *Századok* szerkesztőbizottsági tagságáról is.

Időközben több kutatóiskolát is szervez tanítványai részvételével, ezek közül az egyik az *Agrártörténeti tanulmányokat* készíti el, amely 1960-ban jelenik meg. A kötet lektorai Mérei Gyula és Szabad György.⁷ Az 1960-as évek elején több történeti-demográfiai tanulmányt is publikál, amelyek miatt az Akadémia Történettudományi Intézete többször is kritikában részesíti. Az akadémiai intézet mellett debreceni kollégáitól is rendszeres bírálatokat kap.⁸

1965-ben jelenik meg a kétkötetes kiadvány a magyar parasztság kapitalizmus kori történetéről, amelyet Erdei Ferenc, Veres Péter és Lázár Vilmos is támogat.⁹ Ekkor írásai jelennek meg az *Agrártörténeti Szemlé*ben is, mindenekelőtt középkori településtörténeti és agrártörténeti kérdésekről. Lektorai véleményeiben, levelezésében Sápi Vilmos jogtörténésszel, illetve Horváth Miklós hadtörténésszel kerül összeütközésbe.¹⁰ Támogatói közül jelentős a széles körű filozófiai műveltséggel rendelkező Szabó István,¹¹ aki az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején készült tanulmányai kapcsán folytat vele levelezést.

Az 1960-as évek második felében jelennek meg a középkori magyar falu történetével kapcsolatos monográfiái, és egyéb a középkori társadalom- és település-, illetve mezőgazdaság-történettel kapcsolatos írásai, amelyek anyagát minden bizonnyal már az 1930-es években összegyűjtötte.

Ebben az időszakban levelezést folytat Bartha Antal, Dienes István, Thirring Lajos és – kisebb mértékben – Pach Zsigmond Pál, Eperjessy Kálmán történészekkel, illetve munkáiról Méri István, Sinkovics István, Hoffmann Tamás, Tálasi István készít lektori véleményeket. Szabó István maga többek között Bácskai Vera, Puskás Julianna, Balogh István, Sápi Vilmos, Bakács János, Tárkányi Szűcs Ernő, Rázsó Gyula munkáiról ír lektori, illetve opponensi jelentést.¹²

Tanítványai közül többen magánlevélben köszönik meg a tőle a tanári/tudósi működése során kapottakat.¹³ Erdei Ferenc 1967-ben ifjabb Révész Imre nekrológjának megírására kéri fel Szabó Istvánt a *Magyar Tudomány* számára.¹⁴ Posztumusz munkája a magyar mezőgazdaság történetéről az 1970-es években jelenik meg, hasonlóan válogatott parasztságtörténeti tanulmányaihoz, amelynek anyagát nagyrészt ő maga állította össze.

Tanítványait az 1970-es, 1980-as években az állambiztonsági szolgálat rendszeresen megfigyeli, az ún. „Szabó István iskolát” rendszerellenesnek/narodnyiknak minősíti.¹⁵

Akadémiai tagságát 1989-ben visszakapta, egyben (több más neves egykori történész, például Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Wellmann Imre társaságában) posztumusz Széchenyi-díjjal tüntették ki.

Halála után tanítványai több emlékkötetet is szentelnek a történész életműve örökségének megőrzése céljából. 1978-ban az *Alföld* több cikkben em-

lékezik meg halálának 10 éves évfordulójáról, tiszteelői 1987-ben agrártörténeti konferenciát rendeznek emlékére Nyíregyházán,¹⁶ 1988-ban a *Hajdú Bihar Napló* egy teljes oldalt szentel életműve méltatásának. 1989-ben *Parasztság és magyarság* címen jelenik meg ezzel kapcsolatos kiadvány Rácz István szerkesztésében. 1998-ban pedig, születésének 100. évfordulója alkalmából tisztelegnek tanítványai és pályatársai emlékének, szintén Rácz István szerkesztésében.¹⁷

Tanítványai, munkatársai az 1990-es évek második felében, a 2000-es évek elején több alkalommal is megemlékeznek róla, különböző alkalmakkor (például egyes műveinek újrakiadása vagy barátaik/kollégái emlékkötetei során).

Jelen sorok szerzője, számos előtanulmány után 2022-ben monográfiát jelentet meg a történeusről, s ehhez kapcsolódóan védi meg MTA doktori disszertációját is, ugyanebben az évben.¹⁸

Melyek Szabó István életművének fő elemei?

A kérdésre válaszolva mindenekelőtt Szabó Istvánnak a Debrecen és az Alföld történetével összefüggő írásait vehetjük górcső alá, amelyek az 1920-as évektől az 1940-es évek végéig, *A szabadságharc fővárosa Debrecen* című kötetig, illetve az utóbbit ért támadásokig tartó periódust ölelik fel. Ezt illetően fő megállapításom, hogy Szabó vonatkozó, alapjában helytörténeti írásai a kezdeti, inkább eseménytörténeti (és az érdekességekre vagy a politikai kérdésekre való) fókuszálás után egyre inkább társadalomtörténeti tartalommal telítődnek. Mindennek egyfajta betetőződése az 1948-as centenáriumi kötet, s utóbbit övező hercehurca során Szabó egyértelműen hitet tesz népi elkötelezettsége mellett. (Ez a népi elkötelezettség azonban korántsem azonos a fennálló hatalomnak a Szabó fogalomrendszerében inkább a plebsszel azonosítható nép fogalmával.)¹⁹

Egy második nagyobb egységként Szabó István népiségtörténeti kutatásait foglalhatjuk össze, és adhatunk erről átfogó értékelést. A fő megállapítás itt az lehet, hogy ezek a munkák sok tekintetben köthetők Mályusz Elemér népiségtörténeti iskolájához (Szabó István mindezekkel összefüggésben Mályusz egyfajta tanítványának és tudatos követőjének tekinthető), ugyanakkor jelentősek az eltérések is: a népiségtörténetet több vonatkozásban diszkreditáló „néptalaj” és „kultúrtalaj” fogalom nála kevésbé érvényesül például, de nála is egy, a szellemi történet, mindenekelőtt Szekfű Gyula által reprezentált politikai nemzet fogalmával szembeállítható népi nemzet fogalma a domináns, a Szabó István által érvényesített fogalomhasználat „populus” értelmében. Szabó István mindezt a *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című többrészes, 1943-ban és 1944-ben megjelent tanulmányában fejti ki a legrészletesebben, amely 1941-es, nagylélegzetű népiségtörténeti szintézisének (*A magyarság életrajza*) feltétlenül értelmezendő, eszmei-ideológiai/retorikai „pendant”-ja.²⁰

A harmadik nagyobb egységben Szabó Istvánnak a középkori magyar parasztság történetére vonatkozó műveit elemezhetjük. Középpontban a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című kötet (1948) vonatkozó írásai állnak, de kitérhetünk Szabó Istvánnak *A jobbágyság kialakulása* (1940) című kéziratára, *A parasztság a magyarság történetében*, illetve *A parasztszemléletünk alakulása* című, feltehetően az 1940-es évek második felében tartott előadásaira, valamint a Székely Györggyel 1954-ben az 1351. évi törvények értelmezéséről folytatott vitájára is. Egyik fontos eredménye itt an-

nak a megállapítása és filológiai bizonyítása, hogy *A parasztság a magyarság történetében* című előadás, amely szorosan kapcsolódik Szabó István népi-ségtörténeti tanulmányaihoz is, eredetileg az említett kötet, a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* bevezető írása volt, s így elvi jelentőséggel bír. Szemléleti vonatkozásban pedig jelen sorok szerzője szerint Szabó István nézeteinek háttérében egy a népi ideológiához közel álló felfogás húzódik meg (a kapcsolatot több dokumentummal igazolhatjuk). Ennek elemei részben a parasztság középkori emelkedő helyzetéről szóló tézis, illetve a magyar parasztság és társadalom Nyugat- és Kelet-Európa közötti *átmeneti* helyzetéről vallott felfogás, amely a népiekhez közel álló Hajnal István hatását is tükrözi.²¹

A történész életművének analízise során a továbbiakban Szabó Istvánnak az újkori parasztság történetére vonatkozó nézeteit taglalhatjuk. Az itt vizsgált munkák részben szintén a *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* című kötet vonatkozó írásai, de alapvető *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyország korában* című kötet, a hajdúkról szóló tanulmányok, az *Úr és paraszt a magyar élet egységében* című kötetben megjelent tanulmány vagy *A jobbágy megnemesítése* is. Mindezekon felül nagyszámú dokumentumunk is van e tanulmányok gondolati háttérének megvilágításához, Szabó István 1950-es évekbeli lektori véleményeiből, leveleiből, külön szól a Szabó István által még az 1940-es évek közepén kezdeményezett nagyszabású, a parasztságtörténettel összefüggő forráskiadvány-sorozat hányattatásairól (amelyet azért vettek ki a kezéből az 1950-es években, mert jobbágy és földesúr viszonyát túlságosan is „patriarchális”-nak mutatta be); de említhetjük Szabó Istvánnak az 1950-es években tartott egyetemi előadásainak a szövegét is, amelyben egy másfajta fórum előtt ismétli meg az egyéb tanulmányokban kifejtett eredményeit, illetve ezeket egy szélesebb horizontba illeszti.²²

Jelen sorok szerzőjének konklúziói szerint ekkor is lényegbevágó Szabó Istvánnak a népi irányzattal (pl. Veres Péterrel) való kapcsolata. Tanulmányainak háttérében azonban a korszak mesternarratívájának számító „második jobbágyország”-ról/elkanyarodásról szóló tézissel való oppozíció tűnik. Alapvető mindebben Szabó Istvánnak a Domanovszky Sándor-féle mezőgazdaság történeti irányzat eredményeihez (és tagjaihoz, pl. Wellmann Imre, Ila Bálint, Sinkovics István, Bakács István, rajtuk kívül az inkább Mályusz Elemérhez közelebb álló Maksay Ferenc, Fügedi Erik, Jakó Zsigmond) való kapcsolódása.²³

Ennek alapvető eredménye a Grundherrschaft és a Gutsherrschaft fogalmainak/modelljének a kora újkori magyar fejlődésre való adaptálása, amelyeknek végső összegzéseként Szabó István azt állapítja meg, hogy a magyar fejlődés ebben a vonatkozásban is egy *átmeneti* helyzetet képvisel Nyugat- és Kelet-Európa között. 1514 után ugyanis, bár beszélhetünk egyfajta megmerevedésről, megtorpanásról és refeudalizációról, a magyar jobbágy helyzete azonban lényegesen kedvezőbb, mint a kelet-európai (főként orosz) jobbágy-ságé, hiszen különböző birtoklási formákkal rendelkezhetett, mezővárosokba költözhetett, végvári katonának vagy hajdúnak állhatott. De nem volt számára lezárt a nemessé válás útja sem, fontos szerepet tulajdonít a különböző szabadságokkal rendelkező rusticus (manumissi, exempti, kontraktualista, taksás) rétegeknek, s maga a nagybirtok is jelentős mértékben (alkalmanként túlnyomóan) a jobbágyüzemekben nyugodott, tehát a kelet-európai

Gutswirtschaft modelljével nem azonosítható. (Szabó István itt is a *köztes* helyzetet állapítja meg).

Elemzésünk utolsó nagyobb része Szabó Istvánnak a parasztság 19. századi történetére vonatkozó munkáival, illetve a középkori falutörténeti monográfiáival (valamint a részben ezekhez is kötődő tanulmányaival) foglalható. Különösen fontosak itt az 1848/49 jobbágyproblémáit elemző írások, amelyek értelmezéséhez jelen sorok szerzője korábban ismeretlen, terjedelmes forrásanyagot mozgósított. Ennek alapján bizonyítja például, hogy Szabó Istvánnak a végül 1959-ben megjelent, Kossuth és a jobbágyfelszabadítás kérdését feszegető tanulmánya eredetileg az 1952-es Kossuth-emlékkönyv számára készült (végül „csak“ a *Századokban* megjelent) írás egyik kihagyásra kárhozott részlete volt. Az e tanulmányokat övező diskurzus elméleti háttérben az rejtett, hogy Szabó István szerint a korszakban Kossuthnak a *szabad* föld megteremtésére irányuló s az „érdekegyesítés“ jegyében fogant programja volt aktuális és reális, míg a hivatalos ideológiához kötődő narratíva (Szabó István marxista ellenfelei) a földosztásnak a baloldali radikálisok által követelt programját tartották követendőnek, illetve pozitívnak.²⁴

Fontos kérdés itt a Szabó István által szerkesztett kapitalizmus kori parasztságtörténeti kötetek bemutatása, ahol érinthetjük Szabónak a tanya-kérdéssel összefüggő, még az 1920-as évek végére nyúló tanulmányait is. Másrészt pedig Szabó Istvánnak azt az álláspontját bizonyíthatjuk, hogy bár e kötetek nem kívántak *expressis verbis* állást foglalni a kérdésben, sőt itt-ott a magyar fejlődésnek a kelet-európaival való rokonságát hangsúlyozták, s esetenként kifejezetten hangsúlyozták a magyar mezőgazdaság „porosz utas” jellegét, Szabó István a korábban kifejtettekből következően is, nem azonosult a „porosz út” gondolatával, s pl. a tanyakérdés kiemelése (ami Erdei Ferencsel való rokonságát is felveti), az önálló magyar út hangsúlyozását sugallja. (Nem véletlenül adott teret az ekkori, általa szerkesztett kötetekben pl. Tokaj vagy Kismarja kapcsán a szabad paraszti fejlődést, a parasztpolgárosodás problémáit feszegető tanulmányoknak. De ehhez köthető a porosz utat nagymértékben cáfoló Szabad Györggyel való közeli kapcsolata, illetve nagy ívű bírálata Szántó Imre könyvéről is, amely a 18–19. század eleji viszonyokra vonatkozóan cáfolja az egyre fokozódó paraszti kizsákmányolásra vonatkozó sémát.)²⁵

Jelentős terjedelemben foglalkozhatunk végül Szabó István két, a hatvanas évek második felében született falutörténeti monográfiájával. Itt az egyik alapvető álláspont a honfoglalás kori magyarság félnomád életmódjáról szóló tézis, amely szoros összefüggésben volt Szabó István másik alapvető megállapításával, miszerint a magyar falvak előzményének a téli szállás tekinthető. A másik lényeges megállapítás ezzel kapcsolatban az, hogy Szabó István e munkákban is megismétli, megerősíti a korábbi vitákban kifejtett nézeteit pl. a középkori jobbágyság emelkedő helyzetéről, a középkorvégi pusztásodás motívumairól, valamint a mezővárosi fejlődés fontosságáról.²⁶

Egyik lényegbevágó itt kifejtett nézete a középkori falu „közösség”-i (Gemeinschaft) jellegéről való állásfoglalás, amelyben világosan bizonyítható a német szociológia (Tönnies), de Hajnal István hatása is. Utóbbiak tudatos és szemléletileg releváns módon állították szembe mindezt az újkori kapitalista fejlődés „Gesellschaft”/üzletszerű és racionalista jellegével, mindezek befolyással voltak Szabó István nézeteire is. Mindezzel azonban ismét

csak egy a népi ideológiához kötődő állásponthez jutunk. Ez szemben áll a marxizmus közösségi/kollektivistá alapállásával is, hiszen legalább annyira aláhúzza az egyén, az egyéni autonómia, legfőképpen az egyéni tulajdon lehetőségének a fontosságát is.²⁷

Mennyiben jelentenek mindezek újat a korábbi Szabó Istvánnal foglalkozó irodalomhoz képest?

A fentiek ismeretében már minden bizonnyal el lehet vetni azokat az értelmezéseket, melyek szerint Szabó István „feudálkapitalista” vagy egyenesen „fasiszta” történész lett volna.²⁸ Kétségtelen, hogy ezt a véleményt már megjelenése idején erőteljesen támadták (Léderer Emma), ráadásul az értelmezés elsősorban Szabó István háború előtti, illetve alatti (40-es évek eleji) műveire vonatkozott, bár pl. a földosztás kérdésében 1948-as tanulmányára is utal (tehát mégiscsak átfogó értékelés szándékával készült).

Minimum kétellyel kell fogadnunk ugyanakkor pl. Léderer Emma értékelését is.²⁹ Hiszen az ő álláspontja ellen Szabó István is tiltakozott, miszerint 1945 előtt inkább a szellemtörténeti irányban „tévelygett”, s ebből találta meg a helyes utat a marxizmus felé, főként 1945 után. Azaz Szabó István igazi érdeme az lett volna, hogy marxistává vált/megtalálta az utat a marxizmushoz. Ezzel az értékeléssel egyébként Léderer Emma nem áll egyedül, hiszen Orosz István 1978-as értékelése szerint Szabó István már 1945 előtt is azok közé a történészek közé tartozott, akik a legközelebb álltak a marxizmushoz, ekként minősített történészi tevékenységét Pamlényi Ervin (ő főként az 1960-as évekre vonatkozóan), vagy Kriston Pál is.³⁰

Nem véletlen, hogy egy másik Szabó István-tanítvány viszont éppen ezt tagadta (igaz főként 1990 után, bár már 1978-ban is a „nemzeti” szempontokat érvényesítő történészként aposztrofálta, elsősorban egyetemi előadásai ügyén³¹). Rácz István egyébként a szellemtörténettel és a marxizmussal szemben határozta meg Szabó István pozícióját, tehát még a tanítványok részéről sem egyértelmű a marxizmussal való azonosítás, hogy Für Lajos vagy Borosy András értékeléséről³² már ne is beszéljünk. Mindenesetre a korábbiak alapján jogosan vonható le az a következtetés (nem lévén itt bele annak a nemigen belátható szövevénynek a boncolgatásába: mi is a „marxista történetírás”?), hogy Szabó István 1945 előtt biztosan nem volt marxista történész, elég csak (a számtalan egyéb érv mellett) a *plebs* és a *populus* megkülönböztetésére utalni, amikor a szociáldemokráciát (még 1944-ben is) azért bírálja, mert „nép”-en csak az alsóbb társadalmi rétegeket érti. De nyilván utalni lehet a Szabó elleni 1948-as támadásokra is, amelyek éppen azért indultak ellene, mert nem volt marxista („polgári”-nak vagy éppen „pozitivistá”-nak minősítették), s amennyiben most már konkrétan az 1945 utáni marxista történetírás mesternarratívájának tekintjük az „elkanyarodás”-ról és a „második jobbágyság”-ról szóló tézist, úgy Szabó István ismételen nem volt marxista, hiszen mindennek talán leginkább következetes cáfolója volt.³³

Persze Szabó István életművében található olyan pontok és források, amikor a marxizmusra hivatkozik, és bizonyos azonosulás elemei megtalálhatók kijelentéseiben – pl. egyetemi jegyzeteiben), illetve akár az 1960-as években, pl. a kapitalizmus kori parasztság kötetek bevezetésében, stb. Nagy kérdés viszont, hogy ez életművének leginkább lényegi részét érinti-e, vagy

pedig az utóbbi időben joggal előtérbe került probléma a „vörös farok” problémakörébe tartozik mindez.

Viszonylag röviden lehet végezni azokkal az értelmezésekkel, amelyek Szabó István történetírását „eklektikus”-nak (Rácz István) vagy egyfajta „történelem alulról” (history from below) megközelítés reprezentánsának tekintik.³⁴ Az eklektikus jelző elvileg minden történészre érvényes, nincs olyan irányzat, amelynek általánosabb jegyei minden az irányzathoz kapcsolható történészre kivétel nélkül érvényesek lennének, így viszont a historiográfiai stúdiuma szétesne minimum több ezer történész „rossz végtelen” életrajzára, s minden komolyságát elveszítené. Az eklektikus jelző használata (együtt pl. a „fragmentálódás”-sal) általában azt jelzi, hogy a kutató nem tud mit kezdeni az előtte tornyosuló anyaggal. (A „történelem alulról” minősítés, amelyet Fáy Béla persze csak kérdőjellel és ötletként vetett fel, amennyiben a történeti antropológiai szemszög érvényesítését jelenti egyrészt túl korai Szabó István esetében, másrészt pedig legfeljebb a hatvanas évek falutörténeti monográfiáinak bizonyos aspektusaira érvényes.)

Sokkal több megfontolandót (sőt talán a legtöbbet) azokban az értékelésekben vélek felfedezni, amelyek Szabó Istvánt a „népi ideológia”, a népi szemlélet egyfajta párhuzamának vagy egyenesen a reprezentánsának tekintik a történetírásban. Erre épült Für Lajos, Balogh István, részben Várdy Béla és Faragó Tamás véleménye, illetve támadói közül azok, akik „narodnyikizmus”-t vetettek szemére. (Sándor Pál ezt inkább tagadja.) Érdekes módon a Szabó István-tanítványok egy része – Orosz István, Rácz István – ezzel kevesebbet foglalkozik, s inkább a történész munkatársak, a Domanovszky-tanítványok, Hajnal István hatását húzzák alá.³⁵

Úgy gondolom, hogy az ő interpretációjukban számos megfontolandó szempont van, s Szabó István már a parasztság történetének középpontba helyezésével, a nemzeti-kisebbségi, demográfiai kérdések felvállalásával, általában a szociológiai szempont érvényesítésével, de a protestáns, s a magyarság „középpontját” az ország keleti felén, a Tiszántúlon, illetve az Alföldön megtaláló elkötelezettségével is számos vonatkozásban érintkezik a népi ideológiával. (Az érintkezés konkrét bizonyítására számos forrás áll rendelkezésünkre, Móricz Zsigmondtól kezdve, Erdei Ferencen keresztül Veres Péterig.) Amint tanulmányaimban utaltam erre, a korábbi irodalomból azonban kevésbé derül ki, hogy mi is ennek az érintkezésnek az igazi tartalma, hogyan érvényesül mindez Szabó István történetírói koncepciójának kialakulásában, az egyes művek, sőt az egész életmű gondolatvezetésében.³⁶

Kutatásaim eredményei szerint Szabó nézetei alapvetően egy *harmadik utas* koncepción nyugodtak (ez a népi ideológia gerince), hiszen számos parasztságtörténetre vonatkozó tanulmányában fejti ki, hogy a magyar fejlődést *átmenetinek* a nyugat- és kelet-európai társadalmi alakulás között. Ez a fel fogás szerintem a két világháború közötti ún. „művelődéstörténeti iskola” (Domanovszky Sándor) eredményeire nyúlik vissza, amely először vetette fel a magyar történeti irodalomban a termeltető és adóztató nagybirtok közötti különbség problémáját, ezzel részben a magyar fejlődés kelet-európai párhuzamait taglalta. Láthattuk, hogy Szabó István mindennek végső konzekvenciáit 1948 körül öntötte formába, amikor persze mondanivalója egy teljesen új kontextusba került, s a hivatalos ideológia a „második jobbágyság” és az „elkanyarodás” tézisével a magyar fejlődés Kelet-Európához való

tartozását próbálta igazolni. Mindezzel párhuzamos (s ezzel az ideológiával ellentétes) Szabó Istvánnak az az általános nézete, hogy tagadja a magyar történelemben az „osztályharc” motívumának átfogó magyarázó erejét, amivel párhuzamos a paraszti elnyomorodás, a földesúri kizsákmányolás fokozódása, az osztályharc élesedéséről szóló tézis.³⁷ Szabó István számtalan írásában mutatott rá a jobbágyi emelkedés lehetőségeire már a középkorban is, a kora újkorban erre a mezővárosok, a végvári katonáskodás, a hajdúszabadság révén nyílt lehetőség, de általában is a nemessé válás alternatívája, a nemes és jobbágy állapot sok szempontból való összeszővődöttsége, „közösség”-e, később pedig pl. a tanyák bizonyítják, hogy a jobbágyállapot nem volt kilátástalan. (Szerintem bizonyos fokig ennek az átmeneti állapotnak az alátámasztására szolgál pl. Szabó Istvánnak a nomád-félnomád kérdésben való állásfoglalása, de az is, hogy 1848/49 eredményeit a nemesi vezetés, a nyugat-európaiaktól való eltérés és a hiányosságok ellenére pozitívnak, a hasonló kelet-európai jelenségektől mindenképpen előbbre mutatónak tartja.)³⁸

Hozzá kell fűzni mindehhez ugyanakkor, hogy Szabónak e „harmadik utas” felfogása nem kezdettől fogva jellemző nézeteire, s fokozatosan alakult ki. A második világháború előtt (s részben alatt) erről történetírásában nem esik szó, sőt ott még kisebb részben egy nemzeti romantikus szemlélet elemei is kitapinthatók. Alapvetően hiányzik mindez népiségtörténeti tanulmányaiban, így *A magyarság életrajzában* (de „*A magyar parasztság történetében is*), ahol inkább a „populus”, a kompakt módon felfogott nép, „népi közösség” szempontjai érvényesülnek. Minderre bizonyíték az is, hogy teljesen hiányzik a „harmadik út” gondolata Mályusz Elemér népiségtörténettel kapcsolatos kutatásaiból, amely mégiscsak Szabó István ilyen jellegű törekvéseinek a bevallott kútfeje.

Mindez a „harmadik utas” felfogás egy másik szempontból is értelmezhető, s itt inkább azoknak a véleménye releváns (Orosz István, Rácz István, Pamlényi Ervin, Hoffmann Tamás, részben Fáy Béla, Wellmann Imre, Gyáni Gábor, Romsics Ignác, Fáragó Tamás), akik Szabó Istvánnak az egyéb, alapvetően társadalomtörténeti alapállású történészekkel (Országos Levéltár-beli kollégáival, így Pleidell Ambrussal, Berlász Jenővel, Guoth Kálmánnal, Wellmann Imrével, Sinkovits Istvánnal, illetve Maksay Ferencsel, Fügedi Erikkel, Jakó Zsigmonddal) való rokonságát hangsúlyozzák, az igazán kiemelkedők, így Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor vagy Hajnal István mellett. A nevek megemlítésén kívül ez az irodalom azonban nemigen tárta fel, hogy mi is ezeknek a párhuzamoknak a szemléleti tartalma, bár a metódikai vonatkozásokra, így a társadalomtörténeti aspektusra, a rendkívül széles körű, alkalmanként nem okleveles forrásbázisra vagy a rokontudományokkal való intenzív kooperációra (Mendöl Tibor, Györffy István, Kniezsa István, Melich János) többször utalt.

Jelen sorok írója ebben a vonatkozásban különösen Hajnal István szerepét és koncepcióját emeli ki, akinek a nézetei persze közel álltak a népi ideológiához is, itt tehát nincs különösebb ellentmondás. Merthogy Szabó fogalomrendszerében lehetetlen fel nem ismerni már a harmincas évektől kezdődően a „közösség”, a „kölcsonosság” a „szokásszerűség”, alkalmanként a „tradicionálizmus” s vele szemben (s persze szintén alkalmanként) a „racionálizmus”, „individualizmus”, „érdek”, „okszerűség” fogalmait. Előbbiekre különösen, amint erről korábban szó esett, *A debreceni közösség*, „*A paraszt-*

ság a magyarság történetében című előadása, az Eckhardt-kötetbeli tanulmánya, *A jobbágy megnemesítése, A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában*, az 1948-as kötet tanulmányai, de a hatvanas évekbeli falutörténeti monográfiák kapcsán is számos példát lehet hozni, sőt egyes tanulmányokban egyenesen tobzódik az ilyen jellegű szóhasználat.³⁹

Véleményem szerint ez (a levelezésük mellett) egyértelműen bizonyítja Hajnal István koncepciójának alapvető hatását és jelentőségét Szabó István életművében, ami azt sugallja, hogy az egyéni teljesítménynek, a munkának és az innovációnak (amelyek egyébként a nyugat európai értékek, a kapitalizmus, indusztrializmus és a „polgári” demokrácia eszméjével ekvivalensek) számára is csak a közösségi értékekbe, a „hagyományba” és a „szokások”-ba való integrálással van értelme és pozitív jelentősége de pl. a középkorban a jobbágy és földesúr viszonyát mindenképpen ez szabályozza legfőképp, nem feltétlenül az osztályharc vagy az érdek és a haszon). Ez a közösségi fogalom (amint erre Tagányi Károly kapcsán Wellmann Imre is utal), az egyéni szempontoknak a közösségi értékek alá rendelése (ami amúgy egyfajta keleti vonás, az 1945/48 utáni kelet-európai „népi” demokráciákra mindenképpen jellemző vonás) azonban számos vonatkozásban gyökeresen különbözik a szocialista-kommunista felfogás „közösségi” elvétől, hiszen utóbbi közösségen mindenekelőtt az állami omnipotenciával összekötött (azáltal megvalósított/realizált) tulajdon közösségét látta, ami így az egyéni szabadság kiküszöbölését, az egyénnek a közösség alá való rendelését jelentette. Szabó Istvánnál azonban (s itt tökéletesen egyezik Hajnal Istvánnal) mindezzel szemben a „közösség” többek között „kölcsonosság” is, ami az egyéni, az individuális szabadság elvét is magában hordozza, nem véletlen, hogy számtalan tanulmányában hangsúlyozza a jobbágyi/paraszti autonómia szempontjait. Mindezzel azonban ismét egy átmeneti és harmadik utas, Nyugat és Kelet (egyén és közösség) között kiegyenlítést igénylő szemlélethez jutunk.

Szeretném hangsúlyozni/aláhúzni azonban azt is, hogy Szabó István mindehhez alapvetően 1945 után jutott el, ezen felül népi és történelmi azért nem állott olyan kibékíthetetlen ellentétben egymással nézeteiben, mint a népi ideológia számos hívénel, s 1945 előtti nézeteiben inkább Mályusz Elemérre vagy Domanovszky Sándorra hivatkozik. Bizonyíték minderre akár a *Nemzetszemlélet és magyarságtudat* című tanulmánya is, ahol többször referál pozitívan Szeffű Gyulára, s ezt megteszi egyéb helyeken is.

1947-es véleményében kifejezetten a magyar nép története helyett a magyar nemzet története címet kéri számon, s ezt egyetemi előadásaiban következetesen érvényesíti (végig a magyar nemzet történetéről beszél), ötvenes évekbeli lektori véleményeiben is bírálja az „ún. történeti Magyarország”, „ún. Szent István-i állam” kifejezéseket, de számos példát lehet hozni a történelmiség hordozóinak tekintett nemességről való pozitív felfogásáról, többek között 1848/49-cel kapcsolatban, ahol Szabó nem véletlenül igazolta Kossuth pozícióját.⁴⁰

■ JEGYZETEK

A rövidítések feloldása: MTA KIK Kt – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára

1. Lásd *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. Rác István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 17.

2. Szabó István műveinek bibliográfiája lásd Bitskey Istvánné: *Szabó István 1898–1969*. Kosuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen, 1982. Debrecenre vonatkozó munkásságáról Balogh István: *Szabó István debreceni vonatkozású munkássága*. Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1978. 453–458. Mindkettőt jelentősen kibővítve Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus*. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete.) Ráció, Bp., 2022.
3. Lásd Bitskeyné: *Szabó István 1898–1969*.
4. Lásd *Szabó István emlékkönyv*. 19.
5. Lásd Sándor Pál: *A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához*. Századok 1955. 373–419.
6. Lásd *A harmadik út felé* (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban). Szerk., válogatta, a jegyzeteket készítette Erős Vilmos. Lucidus, Bp., 2006.
7. Lásd pl. Balogh István: *Adalékok egy korszak történetírásához*, Debreceni Szemle 1993/1. 119–134.
8. Lásd Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 442–449.
9. A kétkötetes, nagylegzetű kapitalizmus kori parasztságtörténeti munkáért Szabó István 1967-ben Akadémiai Nagyjutalomban részesült.
10. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 466.
11. Lásd róla Balogh István: *Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában*. In: *Szabó István emlékkönyv*. 37–52. 45.
12. Korábban még Szabad György, Szántó Imre, Maksay Ferenc műveiről készített hasonlót. Lásd Erős: *Populus, plebs, rusticus*. Passim.
13. Kávássy Sándor levele Szabó Istvánhoz, Kölcse, 1956. július 29. MTA KIK Kt., Ms 5438/143.
14. MTA KIK Kt., Ms 5438/134. Erdei Ferenc Szabó Istvánnak. Bp., 1967. szeptember 15. Lásd *A harmadik út felé*. 397.
15. Lásd Erős: *Populus, plebs, rusticus.*; Uó: Egy „polgári” történész viszontagságai az 1950-es/1960-as években. *Múltunk* 2020/4. 106–130.; Uó: “Prussian Way” versus “Third Road”. *Peasant-History in Hungary in the 1950s and 1960s. The Case of István Szabó*. Moving the Social. Bochum, Institut für Soziale Bewegung, 68. 2. 67–81.
16. Lásd *Agrárnépesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérendezés és 1945 között*. Szabó István (1898–1969) történettudós emlékének. Szerk. Kávássy Sándor, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszéke, Nyíregyháza, 1987.
17. Lásd *Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére*. Szerk. Rácz István. Történelmi és Klasszika-Filológiai Intézet, Debrecen, 1989.
18. Erős: *Populus, plebs, rusticus.*; *A harmadik út felé*.
19. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 42–82.
20. Lásd Erős Vilmos: *A „populus” bővületében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években)*. I–III. Valóság 2019/3. 59–79.; II. Valóság 2019/4. 12–41.; III. Valóság 2019/5. 33–58 .
21. A szerző Szabó István és Hajnal István kapcsolatára is több filológiai bizonyítékot szolgáltat monográfiájában. Lásd Erős: *Populus, plebs, rusticus.*, valamint *A harmadik út felé*. 249–253.
22. Lásd *A harmadik út felé*. Erős: *Populus, plebs, rusticus*.
23. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 219–326.
24. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 327–350. Valamint Erős Vilmos: *Szabó István és 1848/49*. Valóság 2003/7. 94–108.
25. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 353–390.
26. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 391–439.
27. Uo.
28. Erős Vilmos: *Szabó István (1898-1969) a magyar történeti irodalomban*. Századok 2020/3. 621–644.
29. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 15–16.
30. Részletesen Erős: *Szabó István (1898-1969) a magyar történeti irodalomban*.
31. Uo.
32. Uo.
33. Erős: *Populus, plebs, rusticus*. Passim.

34. Erős: *Szabó István (1898-1969) a magyar történeti irodalomban.*
35. *Parasztság és magyarság.* 9–12.
36. Erős: *Populus, plebs, rusticus.* 13–40.
37. Lásd Székely György, de pl. Szendrey István, Szuhay Miklós, Kristó Gyula, Pach Zsigmond Pál és mások Szabó István elleni kritikáit. Részletesen Erős: *Populus, plebs, rusticus.*
38. Erős: *Populus, plebs, rusticus.* Erős: “*Prussian Way*” versus “*Third Road*”.
39. Lásd pl. Erős: *Populus, plebs, rusticus.* 235., 250., 271.
40. Erős: *Szabó István és 1848/49.*

